

## VAR ZAMAN YOK ZAMAN

(8. ÜTOPYALAR TOPLANTISI: BOS ZAMANLAR....  
ÇALISMAK...DINLENMEK.... AYLAKLIK...."  
24-27 MAYIS 2001  
KARABURUN)

"Aynı ırmakta iki kez yıkanılmaz"  
Heraklitos  
"Ve yıkanan da aynı kişi değildir"  
Buda

Sosyoloji'nin, özellikle de 'Modernist Sosyoloji'nin 'zaman'la ilgili konuları, neredeyse bütünüyle, modern çağların zaman algılarını yorumlamak/olunlamak üzerine kuruludur. Modern olmayan 'ilkel' topluluklara ait incelemeler de yine modern toplumun zaman atıflarıyla ilerler. İlkel'in zaman algısı, tarımsal-paganist ve gelenekçidir! İlkel'in zaman anlayışı 'elbette' şekil değiştirerek, modern hayatın içinde yerini alacaktır! Modernist sosyoloji'den sıyrılarak, zamanla ilgili çalışmalara ilk başladığımda; meselenin 'gerçekten' düğüm noktasının nerede olduğuna dair düşünmem gerektiğini farkettim. Fizikteki zaman algılarının kuantum ile birlikte değiştiği günümüzde, Sosyolojinin de zaman üzerinde yeniden düşünmesi gerekiyordu: Zaman, bizim onu algılamamızdan çok daha öncesi ve sonrası ile varolandır ve değişmektedir. Dolayısı ile hem zamanın kendisi hem de onu okuma biçimimiz değişiyor. Öyleyse nereye tutunacağız? Hayata ilişkin yorumumuzu başlatmak, varolma şansımızı hesaplamak ya da sadece var kalabilmek gibi insanca tespitlerimizi nereden başlatacağız? Her durum ve şey sonsuz olanaklı ise, bu durum her olasılığın olanaksız olduğu anlamından başka elimizde ne bırakıyor? Zaman üzerinde düşünüldüğünde devrevi, tekrarcı, periyodik, vb. tutarlılıklara ne oranda sığınabileceğiz? Yani kısa bir deyişle: Dostlar! Şimdilerdeki bilgilerimizle zamanı yeniden nasıl okumalıyız?

"Ben yaşlanmayan zamanım"  
Veda'lar

Jacques<sup>1</sup> felsefi bir soru ile sosyal'in zaman mevhumuna giriş yapar: "Zaman akıp geçer mi?" (1982). " Zamanın bir oku var mıdır ya da belli bir yönde mi hareket eder?" . Yunanlılar iki zaman ayırtederlerdi: *kronos* ve *kairos*. *Kronos* başlangıçtaki, ortadaki ve sondaki aşımalar iken, *kairos*, mana'nın zamanı, yani 'içinde olunan' anlamında kullanılıyordu. Bu anlamıyla *kronos*'u saat zamanı, *kairos*'u ise varoluşsal zaman olarak adlandırabiliriz. Zamana ilişkin temel soruyu sevgili bir dostum sordu:, "Zamanı neyle ölçebiliriz/zamanın ölçü/s/tü nedir?". Buradaki soruyu da niceliksel bir ölçme olarak anladığımızda; ölçümün okuması başka (sosyal zaman veya astronomik zaman) niteliksel bir ölçme olarak anladığımızda ise, zamanın kalitesi ile açıklayabiliriz. Sosyoloji, ölçülebilecek zamanın, bildiğinden(!) çok daha eski ve

1 Jacques, Elliot (1982) *The Form of Time*, London: Heinemann.

derin olduğunu farketdiğinde<sup>2</sup>, kendi zaman algısını da değiştirdi, ancak yine de sadece iki tür (her ikisi de niceliksel ölçüleri olan) zaman algısını koyabiliyordu: Astronomik zaman (birörneklik ve benzeşmeci zaman) ile sosyal zaman (kesikli ve heterojen zaman). Buradaki ilki, derin ve bilinenden daha eski olan zamanların dikkate alınması gerektiğini gösteren ve insanoğlu'nun tüm genetik kodlamalarını da dikkate alan bir zamandır. Sosyal zaman ise, farklılaşmış toplumsal yapılar için ve bunların gereksinimlerine uygun olarak belirlenen, değişken ve düz çizgisel olmayan bir zamandır. Örneğin, Braudel'in Tarihçi-Annales Okulu'nun "Bütünsel bir tarih anlayışı içinde toplumların değerlendirilmesi gerektiği"ne ilişkin görüşü de böyle bir zaman anlayışının sonucudur. Buna göre toplumların zamanları, evrimsel bir düz çizgi ile ilerleyen ve tekil zamanlar değil, etkilenmiş, etkilemiş ve sıçramalı gelişmekte olan zamanlardır. Sıçramalı/kesikli ve heterojen olan bu Sosyal zamanın üzerinde, dışında ise bütünüyle periyodlarını henüz kavrayamadığımız, ancak düzenliliklerinin kısmen farkına varabildiğimiz, büyük ve çoklu çevrimlerinden dolayı daha homojen olabilen astronomik bir zaman çevrimi sözkonusudur. Saat-zaman olarak adlandırılan zaman, sosyologlar için, nesnel, endüstriyel ve kronolojik; sosyal zaman ise kişisel, antropolojik, deneyimsel ve devirseldir (epochal). Örneğin, Durkheim, Mauss, Hubert gibi sosyologlar; 'sosyal yaşamın ritminden' sözederler. Sorokin sosyal kültürlerin ritimler ve periyodlarla ilerlediğini söyler. Eliade, (1959) 'Arkaik insanın zamanı-kadim zamanlar devrevi (cyclical), Hıristiyanın ise çizgisel(linear) dır' der<sup>3</sup>.

Tümüyle böyle bakıldığında; 'iş zamanı', 'boş zaman' 'yemek zamanı' vb. ayrımları irdelediğini/eleştirdiğini/ incelediğini iddia eden ya da ilkelin ve modern'in zamanlarını sorgulayan ya da 'tembellik hakkı' gibi 'çalışma dışı'nı savunan tartışmaların, ya da zamanın çizgiselliğine karşı koymanın, 'zaman bitti' tartışmalarının, 'zamanın ticarileşmesi, satılabilirliği üzerine düşüncelerin'; gerçekten de "şimdi"ye ait olan, ve neredeyse sadece kapitalist toplumun iş temelli yapılanması içinde kalması gereken tartışmalar olarak nitelenmek mümkündür. Modernist Sosyolojinin, niteliksel-niceliksel, prosedürel-mekanik, senkronik-ardışık, homojen-heterojen, nesnel-öznel, devrevi-çizgisel, saat temelli-olay temelli, kamusal-özel, sosyal-nümerik (clock) vb. dikotomik ve niceliksel olarak tanımladığı tüm zaman algılarını bütünüyle tersine çeviren başka bir zaman algısını size burada tanıtmak istiyorum. Bu önerme Gurvitch'in 'zaman çeşitleri'ne ilişkin önermesidir ve zaman kalıplarının metoforik yeniden kodlanması, zamanın niteliksel ölçümü olarak adlandırılabilir(1964)<sup>4</sup>.

Gurvitch, çeşitli grupların kendilerine uygun' zamanlar aracılığıyla nasıl yarıştığını/çatıştığını/rekabete girdiğini açıklamaya çalışır. Bu anlamda, 'zaman ile bütünsel sosyal olgular arasındaki diyalektiği' yorumlamıştır. Gurvitch'e göre, zamanın tipolojisini açıkça bilmek zorundayız, zira "... sosyal zaman'a dair daha somut bir düşünceye varabilmeliyiz...farklı düzlemlerde içerilmiş çarpışan ve uzlaşanların sosyal-zamanlarının farklı manifestolarını incelemeliyiz" (1964:30). Kültürlerin ne tür çatışma zamanları ile harmanlandığını, ve grupların kendileri için rekabete 'elverişli' zamanları nasıl seçebildiklerini tartışarak, Gurvitch, mikro ve makro sosyal zamanların ayrımını yapar: mikro-sosyal-grupların ve komünitelerin

2 Gould, S.Jay (2000) " 2000 Yılı ve Zamanın basamakları", (der.) C. David& F.Lenoir& J.P de Tonnac, *Zamanların Sonu Üzerine Söyleşiler*, YKY: İstanbul.

3 Hassard, J.,(1990) Introduction: The Sociological Studies of Time" (edt.) J.Hassard, *The Sociology of Time*, MacMillan: Hongkong.

4 Gurvitch, Georges (1964) *The Spectrum of Social Time*, Dortrecht: D. Reidel.

zamanıdır; makro-sosyal-zaman ise örneğin sistemler ve kurumların karakteristiğidir. Bu anlamda, sosyal-zaman'ın çoklu yapısına dikkati çekerek, farklı sosyal sınıflar içinde, çoklulaşmış zaman-düzlemleri ve zaman skalaları bulabileceğimizi gösterir. Katlanmış bir zaman anlayışı vardır: bir yanda sosyal yapının 'hijerarşik olarak düzenleyen ve birörnekletiren' zamanı, diğer yanda 'toplumsalın kendisinin daha esnek bir zamanı' (s: 391). Gurvitch böylece, sosyal zamanın ne sadece ölçülebilir ne de sadece niteliksel' (s: 19) olan bir durum olmadığını gösterir.

Bütünüyle, Gurvitch'in toplum kuramını burada anlatmaya girişmeyeceğim. Gurvitch, 'Zamandan sözederken çatışan ve yakınlaşan eylemlerin tanımlanması gerekmektedir' der ' Bu eylemler ki, 'heterojen anların sürekliliği içinde bir değişmeye de, sürekli olmayan başarılarla da direnmekte olan eylemlerdir'. '...Kaçınılmaz olarak zamanla ilgilenenler, Platon, St. Augustine, Schelling ve Hegel'in insan ve zamanla ilgili teorilerine eğilmek zorundadırlar. ...Yine, 'zamanın bilinci' ile 'zamanın bilincinin bireyselliği' üzerinde de uzunca bir tartışma geleneği mevcuttur.... Ben burada, sosyal zaman'ın ve çoklu sosyal zaman'ın ne olduğu üzerinde bir tartışma yürüteceğim.' der. Gurvitch fizik zamanın çoklu yapısını şöyle sınıflar:

**1) Makro fiziki zaman** (olasılıkların büyük sayıların, hipotetik zamanı); **2) Termodinamik zaman** (mekanik zamandan daha niteliksel olarak termik olgu ile ilgili zaman); **3) Astronominin zamanı** (hipotetik ve geçmiş ve gelecek arasında şimdinin rolünü biçen zaman); **4) Kimyanın zamanı** (süreklilikten süreksizliğe veya tersine geçişlerin zamanı); **5) Jeolojik tabakaların zamanı** (geçmişin devamlılığını ve niceliksel dökümünü olanaklı kılan ve hayli hipotetik bir zaman); **6) Biyolojinin-zamanı** ((botanik veya zoolojik olarak da adlandırılabilir- kümülatif ve süreksizlikleri de ölçebilmeyi olanaklı kılar, psikoloji ve antropoloji arasında bir köprü olarak kullanılır); **7) Sosyalın zamanı** (ne sadece insan gövdesi ne de sadece psikolojisi ile ilgili olan, ancak bütünsel bir sosyal'in zamanıdır-İnsan 'çağ'ları sosyal olarak belirlenmiştir; insan ve sosyal anlamı geçmiş, gelecek ve şimdi arasında kesintiler ve sürekliliklerle ilerler. Bireysel çeşitlilikler ve çağların farklılıkları uzun solukludur ve bu öğelerin de değişmesine izin vericidir. Bu da geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki kesikliklerin de ortaya çıkmasını sağlar).

Gurvitch, sosyal zamanın, toplam sosyal fenomen dediği kavram içinde açıklanabileceğini söyler. Toplam sosyal fenomen Gurvitch sosyolojisinin temelini oluşturan bir kavramdır. Ona göre:

- a) Tarihsel gerçekliğin ontolojik temeli, insan müdahalesiyle meydana gelen değişikliklerdir; ve bu müdahale, insanın belirleyicilikler hijerarşisi üzerinde etkide bulunması şeklinde işlediğine göre, insan özgürlüğünden kaynaklanıyor demektir;
- b) İnsan özgürlüğünden kaynaklanan müdahalenin etkisi. Belirleyicilikler hijerarşisi üzerinde ortaya çıktığına göre, insan özgürlüğünün yol alışlarının incelenmesi, ister istemez toplumsal belirleyiciliklerin yol alışlarının da incelenmesiyle kesişen bir inceleme olarak gerçekleşecektir ki, bu noktada sosyoloji, belirleyicilik ile özgürlük arasında kurulan amiyane dikotomiyi de aşmış olur;
- c) İnsani özgürlüğün müdahalesi, ancak belirli bir belirleyicilikler hijerarşisine karşı bir eylem olarak gerçekleştirileceğine ve bu eylem de ancak söz konusu hijerarşinin yürürlükte bulunduğu münferit çerçevede yer alan gerçek bir-bireysel ya da kolektif-öznenin iredasinden kaynaklanabileceğine göre, insan özgürlüğü her ne kadar beşerinin temelini, tarihin de kalbini oluşturuyorsa da bu özgürlük , yine de içlerinde bir olumsuzluk (olabilir de olmayabilir de'lik) olarak belirlendiği münferit çerçeveler

kapsamında izafilik taşır. Söz konusu özgürlüğün sosyolojik perspektifle ele alınmasını mümkün kılan da zaten budur" <sup>5</sup>. Gurvitch'de sosyal dinamiğin bu olumsuzluk zinciri, kendisini zamanla ilgil olarak da gösterir. Gurvitch'e göre 8 sosyal zamandan söz edilebilir: Devamlı/mütemadiyen( enduring),Aldatan (deceptive); Kararsız (erratic); Devrevi (cyclical); Geciktiren (retarded); Münavebeli (alternating); İleri İten (pushing-forward) ve Patlayıcı (explosive).

**1) Mütemadi zaman:** uzun dönemler boyunca yavaşça süren zamandır. Burada geçmiş, gelecekte ve şimdide oluşturulur. Örneğin ekolojik düzeyler, bu anki zamanda. Özellikle de demografik görünüşleriyle hareket ederler. Geçmiş göreceli olarak kontrol altındadır, ancak baskın unsurdur ve geleceği ve şimdiiyi belirler. Bu da risk konusu içinde ele alınır. Niceliksel olarak ölçülmesi bu nedenle kolaydır, Akrabalık ve özellikle de kırsal alanlardaki yerel gruplar gibi gruplar, genellikle bu zamanda işlerler. Sosyal sınıflar içinden köylülük ve küresel toplumlar içinde de ataerkillik bu zaman içinde gerçekleşmektedir.

**2)Aldatan zaman:** Uzun ve yavaş geçen zamanın içinde birden beliren ve beklenmeyen krezlerin zamanıdır. Sürpriz zamanlar denebilecek bu zamanlar, geçmiş ve şimdi arasında bir kopuş yaratır, süreksizliği körüklerler. Bu paradoksların zamanıdır. Sosyal yapıların organize düzlemleri bu zamanda dayanamazlar. Kürsel toplumlar içinde Karizmatik-teokratik yapılar, örneğin Eski Çin ve Mısır antik uygarlıkları, bu zamanın içindedir.

**3) Kararsız zaman:** Beliren ve kaybolan ritimler arasında düzensiz itişlerin zamanı .Süreç boyunca anlar ve fasılaların muammalı bir seri-değişimidir. Belirsizliğin belirdiği, süreksizliğin ise kalıcı hale geldiği zamanlardır. Şimdiki an, geçmiş ve geleceğin üzerini kaplar, öyle ki bazen bunlar arasındaki ilişkileri bulmak dahi güçleşir. Örneğin sosyal roller zamanı ve kollektif davranışlar zamanı, beklenmedik, yüzer-gezer, sosyal roller ortaya çıkarabilir. Bu zamanı en iyi karakterize eden 19 ve 20. Yüzyıllardaki tekik örüntülerdir. Mikro düzeydeki örneği de kitlesel sosyalleşmelerdir. (Gurvitch bu zaman en iyi örnek olarak kendi çağını veriyor: 1964).

**4) Devrevi zaman:** kendi içinde döngüsel çevrimlerle maskelenmiş çökeltilerin zamanı-' tek nokta üzerinde bir dans'. Geçmiş, gelecek ve şimdi, sürekliliğin varlığı ve ihtimalin zayıflığı ile biri bir diğerini yorumlamaktadır. Niteliksel öğeler süratle zayıflar. Özellikle de komünyon duygusunun ağır bastığı durumlarda, mistik öğeler ağırlık kazanır. Bu zaman belirgin olarak, mistik- vecd gruplaşmalarında (kilise, mezhepler vb. ) görülür. Mitolojik ve dini, ve büyüsel inançların etkin olduğu Arkakik toplumlarda baskın olduğu şüphe götürmez, ancak dinin büyüsel öğelerle beslendiği durumlarda da devrevi zaman vardır.

**5) Geciktiren zaman:** öylesine uzundur ki, süreklilik ve süreksizlik arasında dengenin olmaması haline ulaşmıştır. Bunlar eşit olmaya eğilimlidir ancak niteliksel ile olasılık öğeleri ağır basmaktadır. Örneğin sosyal sembollerin zamanı olan bu zamanda; bunlar tam kristalize oldukları anda saf dışı kalırlar. Zira bunun için ziyadesiyle beklenmiştir ve açıklandıkları andan itibaren defnedilirler. Sosyalleşmenin bildirimleri arasında, örneğin komünitenin sosyalleşmesi tam da bu zamana bir

---

5 Cangızbay, K.(1999)"Felsefi-Kültürel Temeli Bakımından Gurvitch Sosyolojisi", (der.) K. Cangızbay, Gurvitch: Sosyoloji ve Felsefe, Ütopya: Ankara.

örnektir. Komünite sembol ve göstergelerine sıkı sıkıya sarılır, ancak bunlar geciktiren bir zaman olarak işlerler. Kapalı gruplar; örneğin toprak sahipliği, seçilmişlerin işbirliği örgütleri, özellikle de akademi vb. yerlerde ve profesyonel hizmet sektörlerindeki gruplarda bu zaman görülür. Küresel toplumsal hallerde ise, feodal toplumlar bu zamana göre işlerler.

**6) Münavebeli zaman:** geciktirme ile ilerleme arasında alternatif sunan bir türdür. Bu durum geçmişin realizasyonuna ve geleceğin şimdi ile rekabete girmesine neden olur. Burada süreksizlik, süreklilikten çok daha baskındır. Bu zaman, kalıplara, kurallara, işaretlere ve bazı düzenliliklere ait olmanın zamanıdır. Burada gecikme ile ilerleme, üstelik de eşit güçlere sahip oldukları halde, daimi bir çatışma halindedir. Bu zaman, komünitelerin durağanlığa meylettikleri dönemlerin zamanıdır. Bu zaman ekonomik grupların, en azından diğer faktörler karmaşık faktörler olarak ortalığı karıştırmadıkları dönemlerdeki zamanıdır. Küresel toplumlar için ise örnek olarak kapitalizmin ilk dönemleri veya Monarsizmin kurallı dönemleridir.

**7) İleri iten zaman:** kendisinin ilerleticisi olan zaman. Öyle bir zamandır ki, süreksizlik, olanaklılık ve niteliksellik kendi zıtlıklarının üzerinden zafer alayları kurarlar. Gelecek, şimdi haline gelir. Bu zaman, kollektif kaynaşmaların, ortak değer ve ideallere doğru bir ilerlemenin ve ortak yaratıcılık ve kararların zamanıdır. Bu zaman kitlesel hareketlerin ve düşünce birliklerinin devrimci başkaldırı zamanıdır. Proleterya'nın zamanıdır bu. Rekabetçi kapitalizm döneminde baskın olan zaman, bu zamandır.

**8) Patlayıcı zaman:** Şimdi ve geçmişin, gelecek için aşkın bir figür haline geçtiği zamandır. Bu zamanda, süreksizlik, olumsuzluk ve niteliksellik birbirlerini ençoklaştırır ve aralarındaki zıtlıkları en aza indirgerler. Kollektif yaratıların devrimler süresince baskın ve görünür hale geldiği, sosyal gerçekliğin (bir dereceye kadar) dikkate alınarak, kaynaşıp köpürdüğü bir zamandır. Bu zaman içinde birlik-komünyon) duyguları uyanır, bu duygu merkeze oturur ve ve çoğulcu kollektivizmbu duyguyu belirginleştirir. Daha teknik bir gözle bakacak olursak da Faşizm ve organize kapitalizm için uygun zemin hazırlayan zaman da bu zamandır.

Gurvitch, tespitlerinin özüne insanı, eylemlerini ve özgürlük duygusunu basitçe yerleştirmiyor. Aksine, tüm sosyal olan ile yapısal olan arasında nasıl bir diyalektik bulunduğunu; zamanın bu diyalektik için-içinde belirleyici öğelerinin nicel ve nitel karakteristiklerini, mekandan da bağımsızlaştırmaksızın göstermeye; ve insani gelişmenin, sonsuz olasılıklar zinciri olarak muğlaklaştırılmış ve çözümsüzleştirilmiş gidişine müdahil olabilmenin, zaman/yapı diyalektiği ile ne kadar alakalı olabildiğini muştuluyor ve uyarıyor.